

Bidrag til Pierre Bourdieus retssociologi og den retlige transformationsproces

Annette Olesen og Ole Hammerslev

A Contribution to Pierre Bourdieu's Sociology of Law and Transformation of Disputes. As the power of law depends on a continuously supply of cases, disputes emergence and transformation is crucial for the division of labour in the legal field. Bourdieu is not explicit about how simple problems may transform to legal cases in judicial institutions proceeded by professional lawyers in his article 'The Force of Law'. Instead, he relies on the seminal Felstiner et al. article 'The Emergence and Transformation of Disputes: Naming, Blaming, Claiming' to discuss how legal problems are products of social and historical processes affected by different agents' abilities to name and transform problems depending on their positions in social space. We accentuate this rather neglected or decoupled part of Bourdieu's sociology of law concerning the pre-dispute phase with his conceptual framework. Moreover, we try to couple Bourdieu's sociology of law with Felstiner et al.'s dispute processing framework to fill in the gaps and make Bourdieu's sociology of law more complex and significant.

Keywords: Bourdieu's sociology of law, lawyers, language in law, pre-dispute phase, transformation of disputes, naming-blaming-claiming, unperceived injurious experiences

Faktisk findes der ikke noget mere unaturligt end det "retlige behov" eller – hvad der kommer ud på ét – den uretfærdighedsfølelse, der kan tilskynde et menneske til at søge hjælp hos en professionel.

(Bourdieu 2013, 405)

Hvordan kan en uretfærdighedsfølelse, nogle konkrete hverdagsproblemer, sociale problemer, interpersonelle problemer etc. blive omformet til retlige konflikter, der procederes af professionelle advokater og i yderste konsekvens afgøres af professionelle dommere ved landets domstole? Det er sådanne problemstillinger, Bourdieu bl.a. behandler i sit udkast til en retssociologi i artiklen "Rettens kraft. Brudstykker til en sociologi om det retlige felt" (2013). Artiklen udkom på fransk i 1986 (Bourdieu 1986), på engelsk i 1987 (Bourdieu 1987) og på dansk i 2013 (Bourdieu 2013). Bourdieu tog på den ene side – det der på dansk kan betegnes som – den retlige transformationsproces (Olesen & Hammerslev 2020) op til diskussion og skrev sig herved ind i den del af den retssociologiske litteratur, der var under udvikling i 1980'erne. På den anden side gentænkte Bourdieu det retlige felt ud fra

egne sociologiske værktøjer som felt, kapital, habitus og praktisk sans (eller juridisk sans i det retlige felt), etc. Bourdieus artikel bygger på mange måder på en meget præcis læsning af dele af den retssociologiske litteratur, samtidig med at han i artiklen oversætter retssociologiske pointer og tilsætter sit teoretiske univers for således at skrive et forskningsprogram om retten frem. Bourdieus ærinde er at belyse, hvordan det retlige felt – eller ”the world of law” (Terdiman 1987, 805) – virker, hvordan professionelle jurister er med til at omforme simple konflikter til retlige konflikter, og hvordan dette er afhængigt af aktørernes kapitalformer, habituelle dispositioner samt feltets generelle strukturer. En del af Bourdieus retssociologi omhandler selve udviklingen af retlige felter. Det var dog i andre tekster (se fx Bourdieu 2005a, 2005b, 2010, 2012), han for alvor udfoldede sine analyser af, hvordan retlige aktører blev konstituerende for udviklingen af de moderne vestlige samfund (Lenoir 2006; Arnholtz & Hammerslev 2013). Det er da også denne del af Bourdieus retssociologi, der har været anvendt i en række empiriske undersøgelser af transnationale retlige rum (se fx Dezalay & Garth 1996, 2002; Cohen & Vauchez 2007). Derudover kan store dele af retssociologien, der ikke nødvendigvis refererer til Bourdieu, let læses ud fra en feltteoretisk forståelse, hvor analyserne inkluderer individer med noget, der ligner habituelle dispositioner og forskellige former for ressourcer (se fx Ewick & Silbey 1998; Silbey 2005; Merry 1990).

En af de mere oversete dele af Bourdieus retssociologi, som dog udgør en central del af de retssociologiske problemkomplekser, han behandler, fokuserer på, hvordan ”den folkelige synsmåde” af problemkomplekser og den retskyndiges betragtninger er ganske forskellige; hvordan den professionelle jurist vil tilskynde til at oversætte en ”opfattet – ja, tilmed også ikke-opfattet – krænkelse til en åbenlys beskyldning og omforme en simpel konflikt til en retssag.” (Bourdieu 2013, 405). Bourdieu (2013) diskuterer over to sider (ca. 2-3 spalter) i den danske oversættelse helt eksplicit, hvordan den professionelle stand af jurister formår at oversætte en opfattet – eller ikke-opfattet – krænkelse til et juridisk problem. Selvom Terdiman (1987, 806) har ret i, at de fleste af Bourdieus eksempler i artiklen er fra Frankrig, refererer Bourdieu til flere artikler fra et temanummer i *Law & Society Review* fra 1981 om ”Dispute Processing and Civil Litigation” (Grossman & Trubek 1981). Dette temanummer indeholder en række artikler, der omhandler retlige transformationsprocesser. En af de artikler, Bourdieu refererer til og antageligt bygger sin forståelse på, er den banebrydende ”The Emergence and Transformation of Disputes: Naming, Blaming, Claiming...” af Felstiner, Abel og Sarat (1981). I artiklen udviklede Felstiner et al. begreberne ”naming”, ”blaming” og ”claiming” til at beskrive den retlige transformationsproces’ *før-retlige faser*, dvs. de faser et simpelt problem gennemgår, før det eventuelt anlægges ved juridiske konfliktløsningsinstitutioner). Felstiner et al. (1981) er en kanoniseret retssociologisk tekst og har haft stor resonans både i og uden for retssociologien (Olesen & Hammerslev 2020). Den er blandt de fem mest citerede artikler fra *Law and Society Review* (Savelsberg et al. 2016), og den er anset som ”truly seminal research” (Collins 2018, 379).

For at få en mere nuanceret og indgående forståelse af Bourdieus retssociologi og syn på den retlige transformationsproces, som han relativt kortfattet berører i sit forskningsprogram om retten, vil vi i denne artikel analysere og diskutere de mange lag af den retlige transformationsproces, som Bourdieu tillægger væsentlig vægt for at det retlige felt overhovedet har sager, der kan behandles med rettens kraft og herved få retskraft. Det er i denne sammenhæng væsentligt at pointere, at Bourdieu anerkendte, at den juridiske feltkamp ikke blot sker ved de retskraftskabende institutioner som domstole, voldgiftsinstitutioner etc., men også i det retlige arbejde, hvor advokater, virksomhedsjurister, retshjælpere etc. forhandler sager.

Kompleksiteten af den retlige transformationsproces bliver i denne artikel belyst ud fra en dobbeltlæsning, hvor vi på den ene side går i dybden med Bourdieus forståelse af den retlige transformation ved at nærlæse en af hans centrale kilder, Felstiner et al. (1981), og på den anden side udfolder den centrale kilde ved at genlæse den med Bourdieus sociologiske værktøjer. Formålet med denne øvelse er ikke alene teoretisk, men også at få en dybere forståelse af den før-retlige fase, hvor den retlige transformation finder sted. Væsentligheden ved at fokusere på den før-retlige fase understreges af, at det rent faktisk snarere er undtagelsen end reglen, når potentielt retlige problemer bliver transformeret til retlige sager ved domstolene. Barton & Mendlovitz (1960, 30) betegner problemet med, at kun få sager ender ved domstolene som "... [the] 'iceberg problem' in the administration of justice" (se også Best & Andreasen 1977, Miller & Sarat 1980). I tillæg til de retssikkerhedsmæssige udfordringer kan manglende håndtering af retlige problemer også medføre sociale, helbredsmæssige og økonomiske konsekvenser for den enkelte borger (Currie 2007, Genn 1999, Genn & Paterson 2011), hvorfor viden om den før-retlige fase kan have betydelige individuelle og samfundsmæssige potentialer. Disse mulige sociale konsekvenser vil dog ikke blive behandlet yderligere i artiklen.

Efter dette indledende afsnit vil vi først loyalt redegøre for "Rettens kraft" (Bourdieu 2013), dels for at give en forståelse for den retlige transformationsproces, som Bourdieu fremanalyserer den, og dels for at forstå den i forhold til resten af hans retssociologiske program. Dernæst vil Bourdieus behandling af den retlige transformationsproces blive diskuteret i forhold til Felstiner et al. (1981). I det afrundende afsnit kommer vi med konkluderende bemærkninger, og vi perspektiverer til nogle af de potentialer, en dybere forståelse af den retlige transformationsproces kan afføde.

Bourdieu og "rettens kraft"

For at begribe dybden af Bourdieus forståelse af den retlige transformationsproces er det nødvendigt eksplicit at inddrage og fremhæve Bourdieus samlede retssociologiske tekst. Derfor vil vi i det følgende diskutere Bourdieus forståelse af den retlige transformationsproces i sammenhæng med hans overordnede forskningsprogram for retten. Artiklens franske originaltitel "La force du droit" (Bourdieu 1986) spiller på dobbeltheden af, at det både kan betyde "Rettens Kraft" og "Retskraft".¹

”Rettens kraft” er inddelt i seks underafsnit: Efter indledningen, der udstikker det retssociologiske forskningsprograms retning, diskuterer Bourdieu i det andet afsnit arbejdsdelingen i det retlige felt og konkurrencen om kontrollen over de ned- arvede retlige ressourcer. Tredje afsnit diskuterer, hvordan der er sket en institutio- nalisering af monopolet på retlige ydelser og hvilke mekanismer, der sikrer mono- polets opretholdelse. Det fjerde underafsnit omhandler benævnelsens magt, dvs. hvordan jurister har en symbolsk magt til at omdefinere problemstillinger til retlige. Det femte underafsnit diskuterer formens magt, dvs. hvordan rettens form bidrager til rettens legitimitet set i relation til styrkeforholdet i det retlige felt og i forhold til magtfeltet. I sjette underafsnit diskuterer Bourdieu effekterne af homologi mellem det retlige felt og andre sociale felter.

Bourdieu tager indledningsvis udgangspunkt i en klassisk retssociologisk dis- kussion vedrørende rettens dobbelthed.² Diskussionen vedrører, hvordan retten på den ene side virker og kan forstås som et retligt sprog og form (dvs. rettens interne operationer), der tilsyneladende er uafhængig af andre felter og normative systemer, og på den anden side altid vil være et produkt og (med)skaber af specifikke histori- ske samfundsmæssige kontekster (dvs. rettens eksterne relationer). Ifølge Bourdieu er begge sider væsentlige for at forstå ”rettens kraft”; men kun hvis retssociologien formår at indoptage begge perspektiver – og hermed bryde med gængse forestillin- ger – i en forståelse af, at de er gensidigt afhængige. Ved at insistere på at se hvor- dan rettens interne operationer er afhængige af feltets struktur og position ift. magt- feltet, bryder Bourdieu på den ene side med retsfilosofiske ”formalistiske” forstå- elser af retten, hvor regler, retsvidenskab og jurister fastholder en forståelse af ret- tens absolutte autonomi, som måske klarest kan eksemplificeres med Kelsens (1960) ”rene retslære”. På den anden side bryder Bourdieu med ”instrumentalisti- ske” sociologiske forståelser af retten, der ikke ser eller lægger vægt på, hvordan de interne operationer er sammenhængende med rettens relation til sine omgivelser. Bourdieu kritiserer således Marx’ analyser, der ser retten som en *spejling* af basis eller et *redskab* for magthaverne (Cain & Hunt 1979, Collins 1984), Luhmanns sy- stemteoretiske retssociologi hvor retten optræder som et selvrefererende (autopoe- tisk) system, der ikke differentierer mellem retten som symbolsk struktur og de me- kanismer og institutioner, der producerer den (Luhmann 1981, 1985), og Foucaults diskursanalyse (Hunt & Wickham 1994, Foucault 2002), hvor diskurserne ikke ses i sammenhæng med de aktører og agenter, der producerer dem i forskellige kontek- ster. I artiklen diskuterer Bourdieu med andre ord rettens kraft, hvordan præmis- serne for denne er sammenhængende med styrkeforholdet i det retlige felt, hvordan det retlige felt er homologt med andre felter og afhængig af (og medproducent af) ”staten”, samt hvordan den retlige transformationsproces er helt central for feltets virke. Således refokuserer Bourdieu analysen fra ”ret” til ”retligt felt”, hvorved der sker et ontologisk skift i spørgsmålene om rettens og juridiske aktørers væren til spørgsmål vedrørende rettens udvikling set i dens socio-historiske kontekst (Hammerslev & Madsen 2006), og herved analyseres ”skuepladsen for en kamp om monopolet på retten til at udøve retten” (Bourdieu 2013, 388). Dvs. at kampen i

feltet handler om at være den, der mest autoritativt kan påkalde sig at udlægge retten korrekt, som en symbolsk magt i et felt med helt klare hierarkiseringer både i form af aktørerne i feltet – dommere fra forskellige instanser, advokater, retsvidenskabens mænd og kvinder, embedsmænd og -kvinder på forskellige niveauer – og i form af retskildernes hierarkisering og juridisk metode, der giver afgørelser vægt. Herved synliggøres, hvordan retlige praksisser og diskurser er produceret af feltets strukturer.

Den retlige arbejdsdeling

Bourdieu's diskussion af den retlige arbejdsdeling bygger på en analyse af, hvordan der i feltet foregår "en konfrontation mellem aktører med en teknisk kompetence, der uundgåelig er af social karakter og dybest set består i en socialt anerkendt evne til at *fortolke* et tekstkorpus, der sanktionerer et korrekt eller legitimt syn på samfundslivet." (ibid., 288). Via en vedvarende rationaliseringsproces skabes en differentiering mellem lægpersoner, der "har naive forestillinger om retfærdighed" (ibid., 389), og professionelle, der baserer deres vurderinger på retlige normer, hvilket yderligere bidrager til, at retten fremstår som uafhængig af andre felter. Som Bourdieu påpeger, har den retlige fortolkning en praktisk dimension (til "forskell fra den litterære eller filosofiske hermeneutik..." (ibid., 389)), der gør, at der må stilles spørgsmål til forestillingen om rettens fuldstændige autonomi på trods af dens umiddelbare fremstillingsform. Bourdieu finder, at juridisk sprogbrug, der kombinerer dagligdagens sprog med "systemteksternes elementer" (ibid., 391), gør, at rettens sprog fremstår "upersonlig og neutral" (ibid.). Dette fremkalder en *neutraliseringseffekt*, der frembringes fx ved syntaktisk at benytte upersonlige og passive sproglige konstruktioner og en *universaliseringseffekt*, der skabes af en række forskellige procedurer, så som "systematisk brug af den indikative modus til beskrivelse af normer, anvendelsen af konstaterende verber i nutid og datid tredje person ental (...), samt brugen af faste formler og talemåder, der kun levner ringe plads til individuelle variationer." (ibid.).³ For at begå sig i det retlige felt, og altså deltage i det retlige rationaliseringsarbejde, har de retlige aktører en "juridisk sans" eller "juridisk evne" (ibid., 392).

I feltet finder der en arbejdsdeling sted mellem på den ene side en teoretisk udvikling af doktrinen, som den foretages af retsvidenskaben, og på den anden side en fortolkning, der forholder sig til praktiske sager, hvor der skal træffes afgørelser. Arbejdsdelingen mellem teori og praksis skal dog betragtes som tæt sammenvævet. Aktørerne i feltet stiller deres ekspertise til rådighed for specifikke klientsegmenter (der stemmer overens med juristens placering i det sociale hierarki), og det er via striden mellem feltets aktører, at rettens "faktiske mening" bliver bestemt. Den relative styrke i feltet, der kommer forskelligt til udtryk i forskellige lande med forskellige juridiske traditioner, skal ifølge Bourdieu ses i lyset af det retlige felts "globale position i magtfeltet, som via den relative vægtning af de retsstatslige principper (*the rule of law*) eller af det bureaukratiske regelsæt fastsætter de strukturelle grænser for retssagers effektivitet." (ibid., 394). Retskilderne skal forstås som et

”autoritetsreservoir, der på samme måde som en centralbank sikrer gyldigheden af den enkelte retssag.” (ibid., 395).

Indstiftelsen af monopolet

Bourdieu's diskussion af den retlige transformationsproces indgår som en del af en større diskussion om, hvordan monopolet på retlige ydelser er udviklet, dvs. hvordan der er sket en ”grænsedragning mellem dem, der er forberedt på at indgå i spillet, og dem, der faktisk ikke får lov at deltage” (ibid., 400) på grund af manglende beherskelse af juridiske kompetencer (som sprog, attitude og mere formaliserede kriterier, særligt en juridisk embedseksamen).⁴ Ifølge Bourdieu er der forskel på juristens ”specialiserede viden” og ikke-specialisternes ”sunde fornufts simple anbefalinger”, ”spontane konstruktion af omstændigheder” og ”syn på sagen” (ibid.). Forskellen mellem den retskyndige og klienten bidrager til at skabe en magtrelation, ”der ligger til grund for to forskellige systemer af antagelser, af udtalte hensigter, kort sagt: to verdensopfattelser.” (ibid.). Bourdieu knytter an til lingvistisk teori for at forklare, hvordan juristen formår at omdanne hverdags sproget til et ”retssprog”. Umiddelbart ligner de ganske meget hinanden, men i selve sproget ligger der også en række perceptions- og kategoriseringsprincipper. Det bevirker, at samme ord kan betyde forskellige ting afhængigt af de sociale og psykiske rum ordene benyttes i. Med sproget kan retten ”neutralisere” konflikters genstand, ved en ””uvirkeliggørelses- og distanceringsproces” (ibid., 401), hvor den direkte konflikt transformeres til en konflikt om regler medieret mellem mæglere. Ved at trække på retskilderne kan juristerne skabe en ”neutraliserende distance”, som er ”en slags funktionelt imperativ, der er dybt rodfæstet i deres habitus.” (ibid., 402). Det medfører, at sagens parter overlader sagerne til rettens repræsentanter samt rettens sprog og konventioner, hvorved der sker en ”total omdefinering af hverdagserfaringen og af selve den situation, som striden står om.” (ibid., 403). Juristen vil skulle genoversætte sagens fakta ud fra det Bourdieu kalder ”den retlige konstruktion”, for at kunne procedere sagen som et retligt problem via retlige argumenter og retlig sprogbrug, der bidrager til at fastholde retligt relevant fakta i konflikten. Bourdieu relaterer dette til sin generelle teori: ”De fælles dispositioner, der er blevet formet af nogenlunde ensartede familiebaggrunde, gennem jurastudier og af den praksis, de juridiske professioner udfører, fungerer som perceptions- og erkendelseskategorier, der strukturerer perceptionen og erkendelsen af hverdagskonflikter og styrer det arbejde, der har til formål at omdanne dem til retlige konfrontationer.” (ibid., 405). Det ”kollektive kategoriseringsarbejde” (ibid.) transformerer en opfattet eller ikke opfattet krænkelse til en ”åbenlys beskyldning” (ibid.) og hermed forvandles en simpel konflikt til en retstvist.

Også det at kunne fornemme eller opfatte noget som en krænkelse, der er hele forudsætningen for problemtransformationen, er ulige fordelt i befolkningen, og, siger Bourdieu, ”tæt forbundet med den position, man måtte indtage i det sociale rum.” (ibid.). For at en konflikt kan blive retlig, skal der ske en transformation af en ”ikke-oplevet krænkelse til en oplevet krænkelse og en regulær anklage med

navns nævnelse...”, hvilket ”forudsætter en konstruktion af den sociale realitet, som det påhviler de professionelle at udføre.” (ibid.). For at opdage at der er begået en uretfærdighed, kræves en ”følelse af at besidde visse rettigheder (...), og professionelles specifikke kunnen består i evnen til at kunne *afsløre* rettighederne og dermed også krænkelserne eller (...) at manipulere med de retlige bestræbelser ved i visse tilfælde at frembringe dem, i andre at forstærke eller lægge en dæmper på dem.” (ibid.). Med henvisning til en af *Law and Society*-temanummerets andre artikler, Mather & Yngvesson (1981), finder Bourdieu, at de professionelle omformer ”problemer udtrykt i hverdagstermer til retlige problemer ved at oversætte dem til retssproget og ved at fremsætte en foregribende evaluering af chancerne for et gunstigt udfald og af konsekvenserne af forskellige strategier” (Bourdieu 2013, 406), og at dette er en del af advokaternes ”ekspansionsarbejde”, hvor de fremkalder behovet for deres egne ydelser. Bourdieu nævner med henvisning til tre artikler fra temanummeret (Mather & Yngvesson 1981; Felstiner et al. 1981; Coats & Penrod 1981), at der er flere grunde til, at juristerne arbejder for at konstruere retstvister: for det første af økonomiske årsager; for det andet på grund af deres etiske og politiske dispositioner; for det tredje deres ”socialt funderede lighed med deres klienter”; og for det fjerde ”deres allermost specifikke interesser, der viser sig i deres objektive relationer til andre specialister.” (Bourdieu 2013, 406). Dette skaber en lukkethed fra feltets aktørers side, hvilket ”fremgår af den kendsgerning, at retsinstitutionerne har det med at frembringe, hvad der tager sig ud som specifikke traditioner, og især opfattelses- og vurderingskategorier, der er komplet uforenelige med tilsvarende kategorier hos ikke-specialister, samt at opstille deres problemer og løsninger ifølge en fuldstændig hermetisk logik, som lægpersoner ikke har en chance for at forstå.” (Bourdieu 2013, 406). De professionelle overtager sagerne fra klienterne og hermed også ”herredømmet over situationen” (ibid.), når der sker forandring af klienternes forståelseshorisonter og mentale rum, som er tæt forbundet med forandring af de sociale rum, hvor konflikterne føres. ”Feltet konstituerer retsaktørers præjuridiske interesser og forvandler den kompetence, der sikrer herredømmet over de retlige ressourcer, som feltets logik kræver, til kapital.” (ibid.).

Udviklingen af det retlige felt hænger sammen med ”indstiftelsen af de professionelles monopol på produktionen og kommercialiseringen af den særlige kategori af produkter, som retlige ydelser udgør” (ibid.). Juristers retlige kompetence sikrer kontrol over adgangen til feltet, idet de ”bestemmer hvilke konflikter der får lov at slippe ind, og den særlige *form*, de skal have for at kunne gøres til genstand for egentlige retlige debatter.” (ibid.). Med henvisning til Abel (1981) diskuterer Bourdieu, hvordan de professionelles konstruktionsarbejde også er en ”appropriationsproces” (ibid., 407), hvor størrelsen af profitten afhænger af, i hvor høj grad juristerne kan kontrollere adgangen til feltet.⁵ I forlængelse heraf sker der ligeledes en ekskludering af lægpersoner. Med andre ord: ”I takt med at et felt (...) bliver til, igangsættes en cirkulær forstærkningsproces”, hvor nye retliggørende tendenser af en ”praksisdimension (...) afføder nye retlige behov.” (Bourdieu 2013, 408).

Benævnelsens magt

Centralt i det retlige felt er domstolene, både pga. deres position i det sociale og statslige hierarki og pga. deres præcedensskabelse og ultimative konflikthåndtering. Med dommen udtrykkes og legitimeres specifikke verdensanskuelser og distribution af symbolske og materielle ressourcer. Bourdieu ser selve retssagen som ”en paradigmatiske iscenesættelse af den symbolske kamp, som finder sted i den sociale verden.” (ibid., 409). Via dommen håndhæver og legitimerer den dømmende magt specifikke anskuelser og distributioner, idet dommen transcenderer individuelle perspektiver og individuelle dommere og overdrager den symbolske magt til staten. Således bliver staten indehaver af monopole på den legitimerede symbolske vold. Dommen hører, ifølge Bourdieu, til ”klassen af *benævnelses-* eller *instituterings-handlinger* og er mønstereksemplet på det bemyndigede, offentlige og officielle sprog (...), der benyttes på vegne af og over for alle.” (ibid., 410). Retten formår at skabe virkninger i det samfund, den selv er skabt af. Retten, eller dens repræsentationer, ”sanktionerer og indstifter (...) opdelingernes perspektivistiske doxa ved at bringe den til udfoldelse i ortodoksiens objektivitet i kraft af en veritabel skabelsesakt, som proklamerer doxaen for alle og i alles navn og dermed forlener den med det officielle praktiske universalitet.” (ibid., 411).

Formens magt og homologiens virkninger

For Bourdieu tilskrives retten og de retlige aktører legitimitet. Men denne legitimitet baseres hverken på juristernes opfattelse om, at retten er ”udtryk for universelle og eviggyldige værdier, der samtidig transcenderer partikulære interesser” (ibid., 413) eller virkningerne af magt- og interesserelationer. For at forstå legitimiteten er det nødvendigt at ”tage højde for *helheden af objektive relationer* mellem det retlige felt (...) og magtfeltet og derigennem det samlede sociale felt. De specifikke midler, mål og virkninger, der tilskrives retssager, aftegner sig i dette univers af relationer.” (ibid., 414). Som andre felter har det retlige felt et interessefællesskab, en kollegialitet og specifikke socialiseringsprocesser via et uddannelsessystem mellem professionelle og også en lighed mellem aktørernes forskellige habitus, hvilket ”befordrer slægtskabet” mellem den symbolske og økonomiske magts verdenssyn. På trods af rettens tilsyneladende neutralitet er der et fællesskab med resten af ”den herskende klasse” på grund af homologierne mellem de forskellige felter og de respektive livsbaner for aktørerne (ibid., 414-415).

Det retlige arbejde har via sin formaliserede form forskellige virkninger. Retten virker konserverende – idet afgørelser binder tiden ved at formulere sig i ”fortidskonformitetens sprog.” (ibid., 417). Herved sker der en universalisering, eller en normalisering, der minder om det herskende samfundssyn. Og det er via denne universalisering, at det symbolske herredømme – dvs. den sociale ordens legitimitet – kan gennemtvinges i differentierede samfund (ibid., 418). Bourdieu finder, at i lighed med andre felter er der heller ikke i det retlige felt en unik skaber af de symbolske produkter (Bourdieu 1997, 1996, 2012), hvilket vil sige, at den egentlige skaber af retten ikke er ”lovgiveren, men den samlede gruppe af aktører, der på

grundlag af de specifikke interesser og det specifikke pres, som er forbundet med deres positioner i forskellige felter (...) bearbejder de private ønsker eller fordringer, omformer dem til 'sociale problemer' og organiserer de udtryk (...) og pressionsformer (...), der kan 'befordre' dem." (ibid., 419). Denne formalisering, der sker i feltet, sikrer, at aktørerne er i stand til at "forlade sig på en kohærent og ufravigelig norm og dermed kunne beregne og forudsige såvel konsekvenserne af en overholdelse af reglen som en overtrædelse af den." (ibid., 421). Retten og dens processer er således med til at skabe forudberegnelighed.⁶

For at få et billede af rettens symbolske magt, må man ifølge Bourdieu se på homologien mellem "de forskellige kategorier af producenter eller udbydere af retlige tjenester og de forskellige klientkategorier." (ibid., 422). Aktørerne i det retlige felt har tilbøjelighed til at interagere med aktører på samme strukturelle niveau i det sociale rum, hvilket bidrager til en reproduktion af positionerne. Det vil sige, at det retlige felts interne struktur er homolog med andre felters struktur.

Den før-retlige fase: problemet anerkendes, adresseres og ansvar pålægges

Som nævnt i indledningen er Felstiner et al. (1981) en helt central reference i Bourdieu (2013). Felstiner et al. (1981)'s rettssociologiske bidrag var kulminationen på en stigende retsantropologisk og -sociologisk interesse for, hvordan konflikter ender ved retlige institutioner. Ved bl.a. at undersøge hvordan sociale processer og forskellige aktører indvirker på problemers udvikling i den før-retlige fase, forsøgte forskningen at udvikle forskellige typologier til bedre at kunne forstå og forklare den komplekse før-retlige transformation (Schwartz & Miller 1964; Felstiner 1974; Abel 1974; Galanter 1974; Grossman & Sarat 1975; Spitzer 1983), og ligeledes havde forskningen til hensigt at undersøge, hvordan retlige og sociale kategorier og hverdagspraksisser afspejler sociale strukturer (Black 1976; Spitzer 1983). De før-retlige studier var med andre ord med til at rette opmærksomhed på, hvordan sociale problemer er dynamiske og konstruerede fænomener, der gennemgår forskellige faser for måske i sidste ende at udvikle sig til retlige konflikter ved retlige institutioner (se fx Gulliver 1969; Snyder 1981). Herved ville forskningen refokuseres det dominerende juridiske forskningssyn, hvor konflikterne først er interessante, når de er anlagt som retlige sager ved domstolene eller sågar afgjort ved domstolene, til at fokusere på konflikter som værende sociale konstruktioner med en historisk og social forankring (Abel 1974; Nader & Todd 1978; Snyder 1981).

Felstiner et al. så den før-retlige transformation som en fortløbende proces gennem tre idealtypiske faser: anerkendelse (*naming*), adressering (*blaming*) og endelig ansvarliggørelse (*claiming*). I det følgende vil vi diskutere Felstiner et al.'s bidrag, de tre før-retlige faser og de betydningselementer, der ligger i de enkelte faser, ved at diskutere Felstiner et al. (1981) i lyset af Bourdieus (2013) forståelse af den retlige transformationsproces.

Skadelidtes forståelseskategorier og anerkendelse af et problem

Første fase i den før-retlige transformation er ifølge Felstiner et al. anerkendelsesfasen, hvor et potentielt retligt problem anerkendes. Herved begrebsliggør Felstiner et al. den fase, der også kunne kaldes den 'bevidstgørende fase', hvor et 'problem i hverdagstermer'⁷ potentielt transformeres fra at være ubevidst (eller med Felstiner et al.'s (1981, 634) begreb en "unperceived injurious experience" eller med Bourdieu (se ovenfor) "ikke-opfattet") og ikke-ankendt for skadelidte⁸ til at pågældende anerkender problemet. Felstiner et al. betegner anerkendelsesfasen som den mest kritiske i transformationsprocessen, og bemærker hertil, at "the level and kind of disputing in a society may turn more on what is initially perceived as an injury than on any later decision". (ibid., 635). Det afgørende for at forstå, hvad der foregår i anerkendelsesfasen, er at begribe den kompleksitet, der her kommer til udtryk. Anerkendelsesprocessens forløb er nemlig personafhængig, da tilblivelsen eller udeblivelsen af retlige sager i altovervejende grad afhænger af individets attributions-tanker. Attributions-tankerne eller årsags-oplevelserne relaterer Felstiner et al. til individets sociale position, herunder uddannelsesniveau, sociale netværk, beskæftigelsesstatus, retlige bevidsthed, tidligere erfaringer med det juridiske system, sprog, etc. (ibid., 633, 635–636). Ud fra dette perspektiv finder Felstiner et al., at evnen til at anerkende et problem afspejler sig i individets tilegnede erfaringer, viden og indsigt samt sociale position. Med andre ord kan selve oplevelsen forstås forskelligt ud fra individets kontinuerligt opsamlede erfaringer. Oplevelsen af en hændelse kan således betragtes som foranderlig, idet denne oplevelse kan ændres over tid i takt med, at individet udvikler sig og får nye kategoriseringsinput.

Uden at benytte sig af Bourdieus sociologiske værktøjer – eller teori om man vil – er Felstiner et al.'s forståelse af denne indledende før-retlige fase således parallel med Bourdieus forståelse af, at selve det at kvalificere eller kategorisere noget som et problem afhænger af individets forståelses- og kategoriseringshorisont baseret på individets kapitalformer og -styrke, samt position i det sociale rum. Hvor Bourdieu (2013) ikke uddyber denne indledende før-retlige fase, understreger Felstiner et al., hvorledes selve opfattelsen og problemet kan være foranderlig over tid, alt efter hvordan individet påvirkes og er modtageligt for påvirkninger fra forskellige aktører i forskellige sociale rum. Sådanne habituelle forståelser ligger dog implicit i hele Bourdieus teoretiske bagkatalog (se fx Bourdieu 1977; 1990).

Skadelidtes sociale position og adressering af et problem

I den anden fase af Felstiner et al.'s problemtransformation udvikler skadelidtes nu anerkendte problem sig til et problem, som skadelidte mener, der kan gøres noget ved (ibid.). Felstiner et al. kalder fasen "adressering" (*blaming*), da det er i denne fase, skadelidte italesætter sine krænkelser til en eller flere problem-mediator(er) og retter sin (an)klage mod en anden juridisk eller fysisk person (skadevolder).⁹ Idet (an)klagen rettes mod specifikke (juridiske) personer afgrænses denne form for problemer fra problemer, der ikke adresseres til specifikke personer, og derved forbliver ubehandlede. Problemadresseringsfasen bygger således implicit på skadelidtes

perspektiv og tager udgangspunkt i, at skadelidte har oplevet et problem, som vedkommende mener, der kan gøres noget ved. Anerkender skadelidte alene problemet uden at adressere en (an)klage, er det ikke muligt at transformere problemet til en retlig sag. Ud fra Bourdieus begrebsapparat afhænger adresseringen af et problem naturligvis af skadelidtes forståelseskategorier og dispositioner.

Felstiner et al. uddyber dog, hvordan anerkendelsesfasen kan udvikle sig forskelligt. Bl.a. kan individets forståelseshorisont og antallet af skadelidende og skadevoldende parter, der er involveret i en sag, ændre sig undervejs. Med baggrund i det amerikanske retssystem giver de som eksempel, at en sag kan gå fra at være et kollektivt søgsmål til at blive en individuel sag, og i processen kan rådgivere og klienter udskiftes. Bourdieu forholder sig ikke eksplicit til dette, men det kan udledes, at sådanne udviklingsmønstre er afhængige af feltstrukturen og de retlige mulighedsbetingelser, de specifikke felter afspejler. Konfliktens parter er dog naturligvis de mest centrale agenter i transformationsprocessen, ligesom de er sagens objekter. Felstiner et al. udtrykker det således: "Their behavior will be a function of personality as it interacts with prior experience and current pressures. Experience includes involvement in other conflicts; contact with reference groups, representatives, and officials; and familiarity with various forms of dispute processing and remedies" (ibid., 640), hvortil de fortsætter: "Personality variables that may affect transformations include risk preferences, contentiousness, and feelings about personal efficacy, privacy, independence, and attachment to justice (rule-mindedness). Both experience and personality are in turn related to social structural variables: class, ethnicity, gender, age". (ibid.). Dette ligger parallelt med Bourdieus retssociologi, hvor personlighed, opfattelser, retlig bevidsthed etc. omveksles via habitus og habituelle dispositioner, og hvor de sociale variable konstateres via forskellige former for kapital. Felstiner et al. er imidlertid ikke kun eksplicite om, at parternes personligheder og habituelle dispositioner har betydning for transformationsprocessen. De diskuterer også, hvordan parternes relation kan påvirke problemtransformationen. Problemtransformationen kan udvikle sig forskelligt alt efter i hvilken livssfære, de er stødt på hinanden, og i hvilken sfære konflikten er opstået. Deres relative status er også væsentlig i forhold til konflikten udvikling, og de retlige strategier der vælges, herunder graden af 'fjendtlighed' og hvorvidt relationen har været præget af forudgående konflikter.

De involverede parter tæller også ofte problem-mediatorer. Problem-mediatorer kan ifølge Felstiner et al. bestå af både peers og fagfolk som fx advokater, psykiatere, socialrådgivere, politi, eller fagforeninger. Sådanne problem-mediatorer kan på forskellig vis hjælpe skadelidte med at forstå deres problem og forholde sig til det (ibid., 644-645). Professionelle problem-mediatorer med problemhåndteringserfaring kan ifølge Felstiner et al. udøve deres magt ved bl.a. at definere problemet og udlægge forskellige mål og strategier for at løse problemet (ibid., 642, 644-647). Problem-mediator kan således påvirke, hvordan et anerkendt problem kan udvikle sig til en egentlig (an)klage, og ifølge Felstiner et al. vil problem-mediators bidrag til problemforståelse og -håndtering afhænge af en lang række forhold, herunder

økonomi, personalesammensætning, branding og omdømme forbundet med sagen samt succesraten for at køre en given sag (ibid., 647). I Bourdieus retssociologi er advokaterne (naturligvis) helt centrale aktører i problemtransformationen, da det er dem, der tolker retten i forhold til praksis og hermed retliggør problemer formuleret i hverdagstermer. Det er via rettens kategoriseringsmuligheder, at de kan overtage sagerne fra klienterne og formulere adresseringen i et retligt sprog.

Skadelidtes handlemuligheder og pålæggelse af ansvar for et problem

Efter adresseringsfasen følger den tredje fase: ansvarliggørelsesfasen. Ansvarliggørelse forekommer når individet, der har oplevet og adresseret et simpelt problem, anklager en (juridisk) person for at have forårsaget problemet og kræver en form for erstatning (ibid., 635–636). Anklagen kan potentielt ledes over i andre ikke-retlige problemløsningsalternativer eller forblive uforløst, hvis skadevolder påtager sig skylden. Afviser skadevolder derimod at påtage sig hele eller dele af ansvaret for skadelidtes problem, kan sagen transformeres til en retlig sag ved retlige institutioner. Som i adresseringsfasen argumenterer Felstiner et al. for, at ”kulturen” hos forskellige problem-mediatorer kan påvirke ansvarliggørelsesfasen ved fx at ændre ”ejerskabet” til konflikten (Christie 1977), ændre magtbalancen i kommunikationen mellem advokat og klient, samt ændre form og sprog på de argumenter, der bruges for at understøtte sagen (Felstiner et al. 1981, 647-648, 652). Med henvisning til Parsons (1952) påpeger Felstiner et al., at advokater har en central rolle som gatekeepers til retlige institutioner. Derudover spiller advokater en rolle i selve konfliktløsningen (Felstiner et al. 1981, 645). Bourdieus syn er parallelt hermed, men for Bourdieu er jurister både gatekeepers til det retlige felt i forhold til sagerne, der transformeres hertil, og ligeledes er de kontrollerende overfor nytilkommere, der forsøger at entrere dette felt. Bourdieu og Felstiner et al. er dog enige om, at advokater delvist selv skaber de behov, de tilfredsstiller; de udøver magt over klienterne og har kontrol over processen.

I de retlige konfliktløsningsinstitutioner og særligt ved domstolene kan sager således undergå endnu en transformation, ”because the substantive norms they apply differ from rules of custom or ordinary morality, and their unique procedural norms may narrow issues and circumscribe evidence.” (ibid., 647). Ifølge Felstiner et al. indebærer ”the esoteric nature of court processes and discourse, and the burdens of pretrial procedure”, der hænger sammen med advokaters monopol, at ”the attitude of disputants may be altered by their minimal role in the courtroom and the way they are treated there.” (ibid., 648). Med henvisning til Christie (1977) finder Felstiner et al., at de involverede parter ”ejendom”, dvs. konflikten, bliver ”eksproprieret” af advokater og staten. Herved ligger Felstiner et al. i forlængelse af Bourdieu, der også finder at sager ændres af advokater fra deres oprindelige udgangspunkt for at passe ind i rettens form og sprog. Som Bourdieu finder Felstiner et al. også, at advokater handler forskelligt og laver forskellige typer af retlige strategier alt efter hvilken type klienter, de har med at gøre, dvs. om klienterne er individer eller juridiske personer, og hvilken position de har i det sociale hierarki (ibid.,

646). Ifølge Felstiner et al. transformerer advokater problemer ved at sikre, at klienter får information om valg og konsekvenser, som klienterne ellers ikke ville kende, og ved at “offer a forum for testing the reality of the client’s perspective; help clients identify, explore, organize, and negotiate their problems; and give emotional and social support to clients who are unsure of themselves or their objectives.” (ibid.). Bourdieus fokus på den retlige transformationsfase ligger ved advokaters omdannelse af problemer formuleret i hverdagsprog til juridiske problemer formuleret i juraens sprog. Advokaterne bliver via deres professionelle viden og sprog oversætterne af problemer, der således kan indføres til behandling i det retlige felt og underkastes rettens sprog og form. Felstiner et al. finder ligeledes, at advokater er de væsentligste aktører i transformationen af problemer til retlige sager.

Konklusion

Denne artikel har vist, hvordan Bourdieu centrerer sin retssociologiske forståelse om den retlige transformationsproces, hvor professionelle advokater er med til at oversætte borgernes problemer baseret på ”hverdagens sprog og opfattelser” til rettens sprog og form – og herved skabe et grundlag for det retlige felts arbejde og arbejdsdeling. I sin forståelse af den retlige transformationsproces er Bourdieu tydeligt inspireret af samtidens retssociologiske fokus på, hvordan sociale problemer og uretfærdighedsfølelser kunne omdannes til juridiske problemer, der blev overtaget af professionelle advokater og i sidste ende kunne føres ved retlige konfliktløsningsinstitutioner, særligt ved domstolene. Ved at læse Bourdieus retssociologiske referencer til det centrale *Law and Society*-temanummer om den før-retlige transformationsproces og særligt Felstiner et al. (1981) bliver det (ikke overraskende) tydeligt, hvordan både Bourdieu og Felstiner et al. ser på retlige problemer som produkter af sociale og historiske processer med forskellige aktører, der kan italesætte problemer og påvirke transformationsprocessen alt efter deres respektive positioner i det sociale rum. Både Bourdieu og Felstiner et al. forstår de simple problemer som sociale konstruktioner, der opstår i andre sfærer end rettens, hvor det – alt efter de involverede individers kategoriseringer, dispositioner og udsyn – kan omformes til retlige problemer, som oftest medieret via professionelle retsmyndige. Den retlige transformation er således afhængig af de retlige mulighedsbetingelser, der er indlejret i retskilder, retssproget, retsformen og det retlige felts autonomi og specifikke felthistorik.

Samlæsningen af Felstiner et al. (1981) og Bourdieu (2013) understreger den relative betydning af individets habituelle dispositioner og den givne situation i specifikke sociale rum for mulighederne for at et problem formuleret i hverdagstermer kan transformeres til et retligt problem og i sidste ende evt. ende som en sag ved juridiske konfliktløsningsinstitutioner, særligt ved domstolene. Hvor Bourdieu ikke i nævneværdig grad uddyber den før-retlige fase, er Felstiner et al. helt eksplicitte vedrørende den kronologiske, lineære problemtransformation via de tre før-retlige faser, anerkendelses-, adresserings- og ansvarliggørelsesfasen. Felstiner et al. diskuterer, hvordan det relationelle mellem de involverede parter og det kontekstuelle

i forhold til konflikten har betydning i de forskellige faser. Derimod tilføjer de ikke deres analytiske ramme et større teoretisk perspektiv. På tilsvarende vis inkluderer Bourdieu heller ikke i nævneværdig grad skadelidtes sociale position i det sociale rum, sociale kapital, retlige bevidsthed og generelle forståelseshorisont og kategoriseringsmuligheder i sit forskningsprogram for retten – selvom det ligger i hele hans videnskabelige bagkatalog. Bourdieu bliver dog ganske eksplicit, når det vedrører de hierarkier og homologier, der skaber mulighedsbetingelserne for retlige og ikke-retlige handlinger og strategier. Idet Bourdieus ærinde er at diskutere institutionaliseringen af rettens kraft, lader han analyseudkastet af selve den retlige transformationsproces være relativt implicit. Derfor kan man foranlediges til at antage, at Bourdieu går fra en forholdsvis simpel før-retlig fase til den retlige fase, hvor sagen er blevet anerkendt, adresseret og hvor en modpart er ansvarliggjort og sagen er under behandling ved domstolene. Men ved at samlæse Bourdieu med en af hans væsentligste kilder, Felstiner et al., bliver den før-retlige fases kompleksitet og signifikans synlig – også i Bourdieus retssociologi.

Annette Olesen, Lektor, Institut for Sociologi og Socialt Arbejde, Aalborg Universitet, Fibigerstræde 13, 9220 Aalborg, aol@socsci.aau.dk
Ole Hammerslev, Professor, Juridisk Institut, Syddansk Universitet, Campusvej 55, 5230 Odense, ohv@sam.sdu.dk

Noter

- ¹ Som en lille indskydelse kan det bemærkes, at Derrida i 1989 var keynote speaker på et symposium på Cardozo Law School. Titlen på Derridas forelæsning var ”The Force of Law: The ‘Mystical Foundation of Authority’” (Derrida 1992).
- ² Retssociologien (og -filosofien) har ofte taget udgangspunkt i, at retten kan forstås både som en intern analyse af normer for at finde gode retlige argumenter og som ekstern analyse af, hvordan retten opstår og virker i samfundet (se fx Weber 1977, 1978; Habermas 1996; Ross 1966; Banakar 2003; Hammerslev & Madsen 2013).
- ³ Dette er en klassisk retssociologisk pointe baseret på Marx’ skrifter om retten (Hunt 1993).
- ⁴ Det kan indskydes, at Bourdieu andre steder i sit forfatterskab diskuterer, hvordan professioner er historiske produkter opstået i konkurrence mellem forskellige grupper af serviceudbydere (se særligt Bourdieu & Wacquant 1992, 242).
- ⁵ (Abel 1988, 1989) undersøgte udviklingen af advokater primært i USA, England og Wales ud fra professionens forsøg på at lukke sig socialt ved at kontrollere adgangen til markedet. Abel fokuserede på, hvor succesfulde advokater var til at kontrollere adgangen til professionen (produktion *af* producenter), samt hvor god professionen var til at kontrollere konkurrencen inden for professionen (produktion *for* producenter).

- ⁶ Forudberegnelighed er et helt centralt retssociologisk begreb, der blev anvendt af blandt andre Weber (1978), Durkheim (1984) og Luhmann (1993) i deres beskrivelser af rettens rolle for modernitetens fremvækst og rettens funktion til at kommunikere normative forventninger over tid.
- ⁷ Vi anvender Bourdieus begreb ”problemer udtrykt i hverdagstermer” (2013, 406), som den fælles betegnelse for de sociale, økonomiske, helbredsmæssige, etc. problemer, individer kan opleve i deres dagligdag.
- ⁸ Betegnelsen skadelidte dækker i nærværende artikel over individer, som har et problem, der ud fra specifikke forudsætninger kan udvikle sig til fx en formueretlig, offentlig retlig eller strafferetlig sag.
- ⁹ Skadevolder-betegnelsen er i denne artikel defineret som de fysiske eller juridiske personer, som skadelidte betragter som ansvarlige for et givent problem.

Referencer

- Abel, Richard L. 1974. “A Comparative Theory of Dispute Institutions in Society.” *Law & Society Review* 8 (2):217-347.
- Abel, Richard L. 1981. “Toward a political economy of lawyers.” *Wisconsin Law Review* 1981 (5):1117.
- Abel, Richard L. 1988. *The Legal Profession in England and Wales*. Oxford: Basil Blackwell.
- Abel, Richard L. 1989. *American Lawyers*. Oxford: Oxford University Press.
- Arnholtz, Jens, & Ole Hammerslev. 2013. “Transcended power of the state: the role of actors in Pierre Bourdieu's sociology of the state.” *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory* 14 (1):42-64.
- Banakar, Reza. 2003. *Merging Law and Sociology: Beyond the Dichotomies in Socio-Legal Research*. Glienicke/Berlin: Galda + Wilch Verlag.
- Barton, Allen, & Saul Mendlovitz. 1960. “The experience of injustice as a research problem.” *Journal of Legal Education* 13 (1):24-39.
- Best, Arthur, & Alan R. Andreasen. 1977. “Consumer Response to Unsatisfactory Purchases: A Survey of Perceiving Defects, Voicing Complaints, and Obtaining Redress.” *Law & Society Review* 11 (4):701-742.
- Black, Donald. 1976. *The behavior of law*. New York: Academic Press.
- Bourdieu, Pierre. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre. 1986. “La force du droit: Eléments pour une sociologie du champ juridique.” *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 64:3-19.
- Bourdieu, Pierre. 1987. “The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field.” *Hastings Law Journal* 38:814-853.
- Bourdieu, Pierre. 1990. *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre. 1996. *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*. Cambridge: Polity Press.

- Bourdieu, Pierre. 1997. *Men hvem skabte skaberne?* København: Akademisk Forlag.
- Bourdieu, Pierre. 2005a. "From the King's House to the Reason of State: A Model of the Genesis of the Bureaucratic Field." In *Pierre Bourdieu and Democratic Politics*, edited by Loïc Wacquant, 29-54. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre. 2005b. "The Mystery of Ministry: From Particular Wills to the General Will." In *Pierre Bourdieu and Democratic Politics*, edited by Loïc Wacquant, 55-63. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre. 2010. "Modstridende interesser i staten." *Praktiske Grunde – Nordisk tidsskrift for kultur- og samfundsvidenskab* (1-2):121-134.
- Bourdieu, Pierre. 2012. *On the State: Lectures at the Collège de France 1989-1992*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre. 2013. "Rettens kraft. Brudstykker til en sociologi om det retlige felt." In *Retssociologi*, edited by Ole Hammerslev & Mikael Rask Madsen. København: Hans Reitzels Forlag.
- Bourdieu, Pierre, & Loïc Wacquant. 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Cain, Maureen, & Alan Hunt. 1979. *Marx and Engels on Law*. London: Academic Press.
- Christie, Nils. 1977. "Konflikt som eiendom." *Tidsskrift for retsvæsen* 113.
- Coats, Daniel R., & Steven Penrod. 1981. "Social psychology and the emergence of disputes." *Law & Society Review* 15 (3-4):655.
- Cohen, Antonin, & Antoine Vauchez. 2007. "Introduction: Law, Lawyers, and Transnational Politics in the Production of Europe." *Law & Social Inquiry* 32 (1):75-82.
- Collins, Hugh. 1984. *Marxism and Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Collins, P. M. 2018. "Reputational Rankings of Peer-Reviewed Law Journals: A Survey Approach." *Ps-Political Science & Politics* 51 (2):377-386.
- Currie, Ab. 2007. "Civil Justice Problems and the Disability and Health Status of Canadians." *Journal of Law and Social Policy* 21:31-48.
- Derrida, Jacques. 1992. "Force of Law: The 'Mystical Foundation of Authority'." In *Deconstruction and the Possibility of Justice*, edited by Drucilla Cornell et al., 3-67. New York: Routledge.
- Dezalay, Yves, & Bryant G. Garth. 1996. *Dealing in Virtue: International Commercial Arbitration and the Construction of a Transnational Legal Field*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Dezalay, Yves, & Bryant G. Garth. 2002. *The Internationalization of Palaces War: Lawyers, Economists, and the Contest to Transform Latin American States*. Chicago: University of Chicago Press.
- Durkheim, Emile. 1984. *The Division of Labour in Society*. London: Macmillan Press.
- Ewick, Patricia, & Susan S. Silbey. 1998. *The common place of law: stories from everyday life*. Chicago: University of Chicago Press.

- Felstiner, William L. F. 1974. "Influences of Social Organization on Dispute Processing." *Law & Society Review* 9 (1):63-94.
- Felstiner, William L.F., Richard L. Abel, & Austin Sarat. 1981. "The Emergence and Transformation of Disputes: Naming, Blaming, Claiming ..." *Law & Society Review* 15 (3/4):631-654.
- Foucault, Michel. 2002. *Overvågning og straf. Fængslets fødsel*. Helsingør: Det lille Forlag.
- Galanter, Marc. 1974. "Why The 'Haves' Come Out Ahead: Speculations On The Limits Of Legal Change." *Law and Society Review* 9 (1):95-160.
- Genn, H., & A. Paterson. 2011. *Paths to justice. Scotland: What people in Scotland think and do about going to law*. Oxford: Hart Publishing.
- Genn, Hazel. 1999. *Paths to Justice: What people do and think about going to law*. Oxford: Hart Publishing.
- Grossman, J. B., & D. M. Trubek. 1981. "Special Issue On Dispute Processing And Civil Litigation - From The Editors." *Law & Society Review* 15 (3-4):395.
- Grossman, Joel B., & Austin Sarat. 1975. "Litigation in the Federal Courts: A Comparative Perspective." *Law & Society Review* 9 (2):321-346.
- Gulliver, P. H. 1969. "Introduction: case studies of law in non-Western societies." In *Law in Culture and Society*, edited by L Nader, 11-23. Chicago: Aldine.
- Habermas, Jürgen. 1996. *Between Facts and Norms*. Cambridge: Polity Press.
- Hammerslev, Ole, & Mikael R. Madsen. 2006. "Introduction: Pierre Bourdieu: from law to legal field." *Retfærd. Nordic Journal of Law and Justice* 29 (3):1-5.
- Hammerslev, Ole, & Mikael Rask Madsen. 2013. "Introduktion." In *Retssociologi*, edited by Ole Hammerslev & Mikael Rask Madsen, 13-31. København: Hans Reitzels Forlag.
- Hunt, Alan. 1993. *Explorations in Law and Society*. London/New York: Routledge.
- Hunt, Alan, & Gary Wickham. 1994. *Foucault and Law: Towards a Sociology of Law as Governance*. London: Pluto Press.
- Kelsen, Hans. 1960. *Reine Rechtslehre: Mit einem Anhang: Das Problem der Gerechtigkeit*. 2nd ed. Wien: Franz Deuticke.
- Lenoir, Remi. 2006. "Pierre Bourdieu and the Law: An Intellectual and Personal Encounter." *Retfærd* 114 (3).
- Luhmann, Niklas. 1981. *Ausdifferenzierung des Rechts. Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag. Reprint.
- Luhmann, Niklas. 1985. "The Self-Reproduction of Law and its Limits." In *Dilemmas of Law in the Welfare State*, edited by Gunther Teubner, 111-127. Berlin: Walter de Gruyter.
- Luhmann, Niklas. 1993. *Das Recht der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Mather, Lynn, & Barbara Yngvesson. 1981. "Language, audience, and the transformation of disputes." *Law & Society Review* 15 (3-4):775.

- Merry, Sally Engle. 1990. *Getting justice and getting even: legal consciousness among working-class Americans*. Chicago: University of Chicago Press.
- Miller, Richard E., & Austin Sarat. 1980. "Grievances, Claims, and Disputes: Assessing the Adversary Culture." *Law & Society Review* 15 (3/4):525-566.
- Nader, Laura, & Harry F. Todd. 1978. "Introduction: the disputing process." In *The Disputing Process—Law in Ten Societies*, edited by Laura Nader & Harry F. Todd, 1-40. New York: Columbia University Press.
- Olesen, Annette & Ole Hammerslev. 2020 "Den komplekse før-retlige fase: Transformationen fra et socialt problem til en retlig sag." *Retfærd. Nordisk juridisk tidsskrift*. 164/1, 11-28.
- Parsons, Talcott. 1952. "A Sociologist Looks at the Legal Profession." In *Essays in Sociological Theory*, 370-385. New York: The Free Press.
- Ross, Alf. 1966. *Om ret og retfærdighed. En indførelse i den analytiske retsfilosofi*. København: Nyt nordisk forlag Arnold Busck.
- Savelsberg, J. J., S. D. Liu, C. Seron, T. Halliday, C. Morrill, & S. Silbey. 2016. "Discussion Law & Society Review at Fifty: A Debate on the Future of Publishing by the Law & Society Association." *Law & Society Review* 50 (4):1017-1036.
- Schwartz, Richard D., & James C. Miller. 1964. "Legal Evolution and Societal Complexity." *American Journal of Sociology* 70 (2):159-169.
- Silbey, Susan S. 2005. "After Legal Consciousness." *Annual Review of Law and Social Science* 1:323-368.
- Snyder, Francis G. 1981. "Anthropology, Dispute Processes and Law: A Critical Introduction." *British Journal of Law and Society* 8 (2):141-180.
- Spitzer, Steven. 1983. "Marxist Perspectives in the Sociology of Law." *Annual Review of Sociology* 9 (1):103-124.
- Terdiman, Richard. 1987. "Translator's Introduction." *Hastings Law Journal* 38:805-813.
- Weber, Max. 1977. *Critique of Stammler*. New York: Free Press.
- Weber, Max. 1978. *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press.